

Lőrinczi Réka

Színe-visszája. Történeti nyelvészociológiai adalékok

A tanulmány a múlt és a jelen beszélőit hasonlítja össze a nyelvi durvasághoz, sértéshez való viszonyuk szempontjából. A bevezető rész rámutat a korai szövegeinkben felfedezhető értékorientáltságra, amely a szerző szerint a szellemi élet minden területén tetten érhető. Ezt az állítást az 1302-es *De arte poetica* néhány sorának elemzésével támasztja alá. A tanulmány nagyszámú – latin és magyar nyelvű – példával illusztrálja a nyelvi devianciák és az agresszív megnyilatkozások egészen korai meglétét. A továbbiakban a nyelvi durvasággal szembeni önvédelem lehetőségeit igyekszik feltárni. Bemutatja, hogy a sértett fél a megfelelő intézményekhez fordulva már a korai időkben jogorvoslatot kereshetett vélt vagy valós sérelmére. Ezt követően példákkal kísérve magyarázza meg az emenda linguae, az ún. nyelvváltság fogalmát. Rámutat arra is, hogy a negatív értékű beszédtek elleni, védelmező döntések olykor bocsánatkéréshez, a megfelelő nyelvi magatartásra törekvéshez vezettek. A tanulmány befejező része a mai védekezési lehetőségeket részletezi, külön kiemelve a számítógépes szövegszerkesztők vizuális figyelmeztető jelzéseit.

Jelen írásom előzménye: Színe-visszája. Történeti nyelvészociológiai adalékok. In: Hajdú Mihály, Keszler Borbála (szerk.) *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 2003.101–108.

Értékhordozás – értékhiány

Horatius *De arte poetica*-ja sorainak nem csupán befogadástörténeti, de egyéb vonatkozásai miatt is figyelmet érdemlő hazai idézését ismerte fel Bitay Árpád egy 1302-beli – nem kifogástalan állapotú – oklevél árengájában, elvi bevezető részében (Bitay 1934; vö. Borzsák 1952: 98, Kurcz 1961). Az általa helyreállított (pl. forrásvonatkozásokra is utalva az *ita-t sic*-kel helyettesítő) oklevélrészlet:

Ut silvae foliis pronos mutantur in annos
Prima cadunt, *sic verborum vetus interit aetas*,
Et iuvenum ritu florent modo nata vigentque
Debemur morti nos nostraque (60–63).

Ugyanez a szöveg Bede Anna tolmácsolásában:

„Mint erdő ősszel, hervadt levelét ha lerázza,
hullnak a régi szavak, leköszönnek a régi korokkal
s új bimbó mosolyog, ha az új kikelet hívogatja
Mind a halál prédái leszünk, művünkkel”
(Bede 1989: 330; kiemelések tőlem: L. R.).

A *De arte poetica* sorok hazai előfordulására és a Horatius-remineszcenciákra vonatkozó szakirodalom néhány korábbi adatot is számon tart (Szovák 1990: 1–13). Az 1302-ből való idézet becsét azonban a szókészleti elemek avulékonyságára hivatkozó mondata számunkra különösen megnöveli. Ezzel a felismeréssel

kapcsolatban azt is megjegyezhetjük, hogy az még Horatius előtti. Végző előzmény talán a *Kratülosz* (401c, 411c, 419d) lehet (magyarul Platón 1984: 775–851). Ebben ugyanis többek között a nevek (*onomák*) időbeni változása is szóba kerül (ezeknek és más Horatius-soroknak a nyelvtudomány-történeti vonatkozásaihoz I. Rössing-Hager 1985: 1577–1578).

Ide kapcsolható-e vagy sem, de talán megemlítené előfordulást tartalmaz a XII. századi Paulus Camaldulensis levélírástannal foglalkozó munkájának *Quid sit elegantia in dictaminibus* című 19. része. Itt ugyanis egy felvezetés kíséretében olvasható a fent idézett helynek az eleje:

Vt siluae foliis pronos mutantur in anos,
prima cadunt: ita uerborum uetus interit aetas.

Ezt aztán – néhány sort átugorva – a mi okmányunkban nem szereplő további sorok követik:

Vt siluae foliis pronos mutantur in anos,
prima cadunt: ita uerborum uetus interit aetas.
Multa renascentur quae antecedere cadentque
quae nunc sunt in honore uocabula, sic uolet usus,
quem penes arbitrium est et ius et norma loquendi

Camaldulensis idézett sorai Bede Anna fordításában:

„Sok feledett ige újra virul, s mai szók elenyésznek.
Elvirul és leperreg nyelvünk dús lombja, a törvény
ez, s legfőbb bíránk, örökös mérték s az ítélet” (Bede 1989: 330).

Hasznosítható számunkra az idézés magának az okmánynak helyhez és személyhez köthetősége miatt is. Ezt ugyanis Varga Árpád egyik intézménytörténeti tanulmányában a nagyváradi székeskáptalanhoz és Ivánka olvasókanonokhoz kapcsolta (Varga 1980: 33–34). Érdemes ehhez megemlíteni, hogy az olvasókanonok a hiteleshely mellett a káptalani iskolának is vezetője volt. Így talán feltételezhető, hogy a váradi káptalani iskolába járók másutt élő „sors”-társaikhoz hasonlóan már az Árpád-kor végén részesülhettek az *Ars poetica* részletekkel való találkozás élményében. Megjegyzendő azonban, hogy antik szöveggel a magyarországi diákok korábban is találkozhattak. Mint arról Mészáros István következő értékelése is tájékoztat: „érdeme ennek a XII. század elején keletkezett esztergomi (*Rhetorica ad Herennium* részeket is oktató) iskoláskönyvnek, hogy lapjain található ókori szerzőnek – hazánkban fellelhető – legkorábban lejegyzett szövege”. Mészáros feltételezi, hogy ez a valószínűleg nem itthon leírt iskoláskönyv „a XIII. sz. elején már biztosan nálunk volt” (Mészáros 1961: 383, 390; a Váradon használt 1291 e./14. sz.-ból való, Szent László-beszédeket is őrző tankönyvhöz I. Mészáros 1986: 126–127; hazai szövegekben felismerhető különböző auktorrészletekhez, -hivatkozásokhoz I. Madas 1999: 277–286, Nemerényi 2000: 37–58).

A Horatius-idézésen kívül történeti nyelvészológiai szempontból szintén figyelmet érdemlő Varga-tanulmány egy 1364. augusztus 28-án szerkesztett tiltakozó levelet is említ (kiadva DIR sec. XIV. IV. 653–654). Ezt magister Ladislaus, szintén nagyváradi olvasókanonok kérésére állították ki. Ő ugyanis a káptalan előtt *dixit protestando*, hogy Járai Mihály fia, Péter – aki Erdély alvajdája – egy neki nem tetsző birtokügy miatt feldühödve súlyos durvaságokat szólott: *inter ceteras et multas alias comminationes [...] dixisset fulminando*. A káptalant olyan tűzhalállal fenyegette, *igne fecerat concremari*, amelyre volt már korábban példa. A gyulafehérvári káptalan korai irattermésének – benne bizonyára jelentős mennyiségű szórványemléknek – a pusztulását is okozó rémtettől I. István kalocsai érseknek az 1277. május 30-án, Budán kelt, XXI. János pápának küldött jelentéséből értesülünk (EO. I. 351). Péter alvajda indulatkitörésének folytatása: *in tantum* [ti. *concremari*], *ut nec lapis supra lapidem remaneret in eadem* (vö. m. *kő kövön nem marad*, Aggeus 2: 16). Végül azzal is

fenyegetőzött, hogy az egyház jobbágysai közül sokaknak fog sírást, könnyeket okozni: *per plures et multos iobagiones ecclesie defleri faceret atque lacrimari*.

Mivel a Varga-tanulmány a nyelvi durvaság ugyan latinul előadott, de kétségtelenül hiteles és nyelvszociológiai szempontból hasznosítható adatára hívta föl a figyelmet, nem tűnt indokolatlannak afelől is tájékozódni, hogy hasonló nyelvhasználati sajátság más forrásokból dokumentálható-e. Ezért először általánosságban, majd a kört nyelvföldrajzilag nagyon leszűkítve – időben azonban tágítva – vizsgáltam meg néhány forrásmunkát.

A fellelt helyek egy része ismertnek számít, például a Dubnici krónika szitkozódása (M. Florianus HHFD I/III: 167–168). Hasonló a Vak Bélát gyalázó *Quid facis | vilissime canis | cum regno?* szövegrész (idézi Horváth 1954: 287). Modern fordításban is olvasható Nagy Lajos felháborodott tiltakozó levele 1361-ből az édesanyját, Lokietek Erzsébetet minősíthetetlen szavakkal gyalázó IV. Károlyhoz (Makkai–Mezey 1960: 265). Magyar nyelvű szitkozódást a hazánkban és Zsigmond udvarában is megfordult (sőt talán *Maierul* is tanult) Oswald von Wolkenstein (1376 v. 1377–1445) egyik műve is „öriz” (Mozt 1913; erről az utolsó minnesängerről és verses munkáiról l. még Zemplényi 1998: 110 és passim). Szabó T. Attila közlései révén a nyelvi durvaság több régi előfordulása is „napvilágra került.” Ilyen az általa legrégebbnek tartott kolozsvári mondattörredék 1491-ből: *Quid curo aliquos antiquos canes Si alicui antiquo cani displicat faciet (con)tra hec wulgo mit gondolock es [‘ez’] agebeckwel ha valla mel ageb banya tegen rolla* (Szabó T. 1940, 1964). A Klev. adatai közül ide sorolható egy 1498-ból (9. sz.) és 1505-ből való (13. sz.). Sajátos előfordulásnak tekinthető a Batthyaneum egyik XIV. századi graduáléjában olvasható 1622-es bejegyzés: *Lator és tökéletlen az ki az Templom keonyveit így megh irkalia* (idézi Szigeti 1964: 133). A SzT. bármikor fáradság nélkül kikereshető adatára (*káromkodás, káromkodik, káromló, káromlás, káromol, káromoltatás, káromoltatik* stb.) itt most csupán utalok. Hasonlóképpen Horányi János, Szerdahelyi István *trágárság* című lexikoncikkére a Világirodalmi lexikonban és Pócs Éva, Filep Antal *átok, átokdal* című lexikoncikkére a Néprajzi lexikonban.

Hazai szitkozódás Lassus (1532–1594) megzenésítésében szélesebb körben ismertté válásáról számol be Szentmártoni Szabó és Virágh (l. tőlük 2001: 341–358; hivatkozással többek között Kiss Farkas 1999-re). Az idevágó továbbiakhoz lásd még Horváth Katalin híradását (2000: 116). A nevezett Lassus-motettát 2000. március 11-én *Farsangbúcsúztató zenés vigasság* keretében a Liszt Ferenc Múzeum igazgatója, az Országos Széchényi Könyvtár Énekkarának vezető karnagya, Eckhardt Mária betanításában és vezényletével, magyar ősbemutatóként az OSZK kórusa adta elő.

Az átnézett forrásmunkák között vannak olyanok is, amelyek szakmánkban kevésbé forgatottak tűnnek. A most vizsgált tárgykörbe vonható adataik közé tartoznak például az alábbiak.

Az először Jakó Zsigmond által közzétett, [1295]-beli forrásban szerepel László erdélyi vajda állítása: Miklós comes és 50 magyar, szász és székely birtokos emberrel együtt, akiknek az esküje egy márkában elfogadható, meg kell esküdni, hogy Mihály prépostot (és kanonoktársait) sem ő, sem a testvére nem szidalmazta, *nec iniuriam ... dicendo ... non fecerit* (EO. I. 539). Több adatot is őriz az egyik legnagyobb középkori irattermelő intézménynek, a kolozsmonostori bencés konventnek az anyagát közlétevé KmKJK. Az ebben szereplők közül valók az alábbiak is.

Mátyás-koriak: 1459: a kanonokok vádja szerint egy nagyenyedi asszonyt becsmérlő szavakkal sértegettek (1409. sz. irat). Egy másik iratban (1461) a királyi kancellária jegyzője panasolja, hogy *[cum] multiplicibus verborum vituperiis [...] verba turpia et scandalosa [...]* fenyegették, szidalmazták. Ezzel pedig akkora gyalázatot okoztak neki, hogy azt 1000 forintért sem tűrné el (1600. sz. irat). Egy 1485-ből származó szöveg tudatja, hogy a bepanaszolt becsmérlő szavakkal támadt a nyíresiek ügyvédjére, megdühödve subáját ledobta (*deposita suba*), hazarohant és kivont karddal (*gladio nudato*) tért vissza a fogott bírák elé, majd tovább szitkozódott: *[cum] verbis inhonestis et vituperiosis ad se accersiri dixisset ...* (2514. sz. irat, XVII. századi kéz rájegyzése: *Szep vitezsegh volt am itt*).

Későbbi előfordulások: 1499: a vallomás szerint valaki [cum] *verbis vituperosis et dehonestatoriis* így szidalmazta a másik felet: Te áruló ... *Tu latrice filius meretricis*. Mire az így „replikázott”: *dicta vituperaria replicando hoc modo: Tu traditor filius meretricis* (3099. sz. irat). 1502-ben Ews János jobbágy, Thapaztho János felkért fogott bírák állítják, hogy a bepanaszolt szidalmakkal, *turpissimis vituperiis dicendo* támadt a panaszosra,-nak nevezte, mert leányát paraszthoz adta feleségül: *filii meretricis, tu peruire filii meretricis, filiam tuam uni rustico tradidisti [...]*. Majd egyéb, ki nem mondható szidalmakkal illette: *Aliisque vituperiis indicibilibus eundem vituperasset* (3225. sz. irat). 1523-ban a kolozsmonostori konvent Bathor-i István nádornak és Themes-i ispánnak jelenti, hogy az egyik ügy alperese a felperest rablónak, tolvajnak szidalmazta, mondván: *Quid ambulas hic latro. Scis tu latro quod fur es et predo. Latro, deus perdat me* (3896. sz. irat).

Az 1690 és 1800 közti évekből származó jogi eseteket immár magyarul rögzítő, de egészében még kiadatlan egri *Protocollonból* nyelvi durvasággal kapcsolatos szövegrészek sorát tette közzé Bakos József (1977). Tőle idézhetők például a durván beszélést megnevező következő szavak, szerkezetek: 1744, 1753, 1773: *böfenteni, kiböfönteni*, 1760: *szidalmaz*, 1767: *teremtettéz, teremtettség*, 1760: *zúgolódó szó*, 1753: *illetlen terminusoknak ki böfentésejért*, 1747: *Kissebbítő Terminusok*.

A különböző szitkozódásokkal kapcsolatos 'valamilyennek, valaminek, valakinek mond', 'durva szavakkal illet'-féle „idézésekben” leggyakrabban -l és -z képzős igék szerepelnek (az *adta-termettéz*-hez és képzett származékaihoz legutóbb I. Zilahi 1981: 90–93, Mészáros 1981: 206–207). Így: 1761, 1766: *huncfutol*, 1791: *meghuncfutol*, 1755: (hírében nevében) *mocskolni*, 1769: *moslékol*, 1768: *moslékolni*, 1793: *összehuncutol*, 1793: *összehunzvutolta*, 1794: *boszorkányozta*, 1766: *gazemberez*, 1760: *gazemberezvén*, 1761: *huncfutoz*, 1755: *kujonoz*, 1755: *kujonozni*, 1716: *meghuncfutoz*, 1727: (meg)tolvajoz, 1733: *megtolvajoz*, 1737: *összeboszorkányoz*, 1744: *összehuncutoz*, 1755: *selmáz*, 1727: *szajház*, 1755: *teremtettéztén*. Egyéb ritka képző-előfordulások: -ít, 1773: *paráznít, -talan/-telen + -ít*: 1767, 1768: *összebecstelenít*. Kölcsönzött képzős, csupán felbukkanó származék: 1727: *kuníroz*.

Analitikus, szó szerkezetes megoldások: 1773: *Infamisnak és Huncslógernek declaráltattván* [sic], 1767: *Lelkit mívelte*, 1793: *lelkit mívelte felebarátjának*. A *mível* különben egri és egyéb források hasonló funkciójú további szerkezeteinek alaptagjaként is előfordul. A Bakos idézte szövegekben – talán meglepő módon – figura etimologica is feltűnik: 1749: *teremtésének teremtetésével káromkodni*; 1791: minden ok nélkül a *Teremtésének Teremtését* mívelvén. Az idézőszó szerepű *mond*-ot – bizonyára latin írásgyakorlatuk folytán – sajátos infinitivusos szerkezet alaptagjaként szerepeltetik a lejegyzők: 1716: *Hunczfutnak és Selymának és Tolvajnak mondotta lenni*, 1743: *részeges vörös kurvának mondotta lenni*.

A sértő, szitkozódó, gyalázkodó szerepű sokféle egri epiteton közül idézhetők például a következők: 1724: *boszorkányos*, 1760: *hunczyut*, 1795: *hunczvut*, 1733: *Bestia Kanali, Lúd és Tyúk Tolvajné*. Önfegyelemre intő kifejezésként viszont csupán a *megzaboláz* használata bukkan fel: 1749: *zabolázza meg [...] nyelvét*, 1753: *nyelveket meg zabolázní*.

Stílustörténeti és nyelvészociológiai szempontból alighanem önmagukban is figyelmet érdemelhetnek a különböző ügyekben érintettek, illetőleg a lejegyzők használta, egyértelműen elutasítást képviselő, nem ritkán jelzőhalmozást tartalmazó stílusminősítések. Erre szolgáltatnak példát a következők. 1712: *böcstelen modásokkal*, 1732: *és más böcstelen szókkal*, 1755: *böstelen nyelvedésért, más szabad nyelvűeknek világos példájára*, 1770: *becstelenítő, fertelmes nyelvedésikről*, 1711: *oly böcstelen mocskos szókkal*, 1753: *böstelen és vakmerő Szókat ki böfönteni*, 1770: *csúfos becstelen szókkal*, 1771: *csúnya motskos szókkal*, 1773: *csúnya mocskos szókkal*, 1755: *dühösködő szóval káromkodni*, 1767: *éktelen Szidalmazásokkal, Káromkodásokkal lármáskodtak*, 1741: *fertelmes és böcstelenítő szókkal*, 1774: *fertelmes Káromkodásokban*, 1773: *fertelmesen mocskos nyelvvel*, 1720: *Fertelmes Rút [...] irtóztató káromkodásokat*, 1753: *illetlen szókkal*, 1754: *illetlen Szókat*, 1773: *illetlen ocsmán káromkodásért*, 1748: *és más illetlen becstelenítő szókkal*, 1772:

irtoztató [...] káromkodásokkal, 1768: istentelen káromkodássáért, 1767: Istentelen szókkal, 1721: Isten ellen való undok Káromkodási között, 1760: Isten ellenvaló zúgolódásában, 1791: iszszonyú Isteni Káromkodásokat, 1771: iszonyú [...] szitkokkal száma nélkül káromolni, 1778: izetlen, s istentelen Káromkodásai, 1701: emberek füleit megh rettentő káromkodásokat, 1790: káromló és Bestelenítő [...] mocskos rút szavait, 1760: lélek bántó káromkodásokkal, 1757: Lelkit testit paráznétó Szókkal, 1770: mocskos becstelenségekkel illetni, 1770: mocskos bestelen szavakkal és Lelki művelésekkel illetvén, 1718: mocskos szókkal, 1777: mocskos Szókkal és Szidalmazással illetik és mocskolják, 1767: mosdatlan szájával, 1720: rút és illetlen szókkal, 1755: rút káromkodásokkal és böstelen szókkal, 1709: rút mocskos és böcstelen szókkal, 1756: köröszvényi fülnek hallani-is rút vala (242), 1754: undok átkokat (123), 1723: Undok és fertelmes [...] káromkodásokkal, 1755: vakmerő káromkodással, 1792: illetén vastag beszédgyével, 1753: zabolátlan káromkodó nyelvit, 1760: zúgolódó szóokban.

Hasonló előfordulásokat történeti-néprajzi, néprnyelvi munkák, adatközlések is tárgyalnak (Mizser 1978; Imreh 1979, 1983; Imreh–Pataki 1992). Ezekből idézhetők a következők. 1676-ban felsőfalusi Bodó Mártont nevezték *esti lélek fiának* (Imreh–Pataki 1992: 305), 1688-ban Gabriel Mihályné rátámadt az impérfalvi János Istvánra, verte, *pogánnak, tatárnak mondta* (Imreh–Pataki 1992: 307). 1715-ben Tima Klára panasolja, hogy őt *primipila* (*primipilus* 'lófő') asszonytársa *ebszülöttének* [szidta]. Majd így folytatja: *menykövel a lelkem gyökerét üttette, minden nemzetséggel együtt, azzal is diffamált, hogy annyi menykö üsse meg a lelkem gyökerét, valamennyi könyve kihullott az idén a szemiből; szerezsen országból jötnnek is diffamált [...]* (Imreh–Pataki 1992: 303).

Az idézett munka szerzőinek megjegyzése szerint, „a sértés módjában, megfogalmazásában, a rágalmozó jelzők halmozásában a gyöngébb nemé az elsőbbség” (Imreh–Pataki 1992: 302). Hivatkoznak ezzel kapcsolatban Apor Péter (1676–1752) emlékiratából *Az erdélyi régi esküvésről és szitkozódásról, alázatosságról* című, *Tizenkettődik cikkelybeli* panaszára is, amely szerint a *nájmódi* következtében „férfi, asszony, leány, ifjú legény széltiben mondja az *adtát, teremtetét, huncfutót, [...] ördög szánkazzék az szegény lelleden*”-t (Apor 1978: 137–146).

Másik tanulságos megfigyelésük és magyarázatuk szerint: „Szokásos formája az is a gyalázkodásnak, hogy a kétes, a megszegyenítő származás bélyegét sütik rá a gyűlölt személyre. [...] Az alacsonyrendű teremtményektől, lelkektől való származtatás [...] a lélektelen állati vagy pokolbeli sötét erőkkel jegyezteti el a szidalmazottat” (Imreh–Pataki 1992: 304).

A szitkozódás, gyalázkodás változatai közé sorolható az egyes betegségnévi eredetű szavak használata is. Kutatásukat Benkő Loránd már rég sürgette (1972: 24). Szakirodalom és forrásmunkák alapján Galgóczi László később azt állapítja meg, hogy a betegségnevek bizonyos csoportjai (bőrbetegségek, epilepsziajellegűek stb.) átokformulákba kerültek (amikor valaki magára vagy másra mond átkot). Később szerepmódosulással szitokszóvá lettek, és olykor eredeti használatukban ki is haltak (Galgóczi 1981).

Társadalmi önvédelem (konfliktuskezelés)

A források természetesen nem csupán a puszta nyelvi adatokat örökítették meg, hanem a durvasággal kapcsolatos egyéni vagy közösségi reagálásokról, a durvaságot elkövetőkhöz való társadalmi viszonyulásról is tudósítanak. Így arról is, hogy a sértett felek gyakran éltek a jogos tiltakozás lehetőségeivel. A társadalmi önvédelem esetei közül valók az alábbiak is.

1522: a keresetet követő kiegyezés értelmében ítélik az egyik felet a kiszabott nyelvváltság megfizetésére, mert becsmérlő kifejezéssel illette az erdélyi püspököt (3879. sz. irat). Egy rágalmozás bonyolult történetének mozzanatait őrzik a következő adatok. 1525: az özvegy Angalétát a kolozsvári bíró és az esküdtek azzal az ürüggyel vetették börtönbe, hogy fenevadnak nevezte őket, *quod ipsos bestias vituperando nominasset*.

Ő azonban fellebbezve tisztázta magát e vád alól (4092. sz. irat). Egy 1526-ban kelt irat (4146. sz.) szerint: Angaletát korábban elfogták, azt állítva róla, hogy a bírót és esküdtjeit bestiáknak nevezte. Ezt a vádat viszont nem bizonyították rá. Ő pedig harmadmagával az előírt tisztítóesküt is letette. Vádlóit azonban a bíró Angaléta becsületének sérelmére felmentette. (Mátyás király a kolozsvári bírót megleckéztető igazságtévése úgy látszik, ekkorra már feledésbe merülhetett.). A bíró az asszony fellebbezését nem fogadta el, sőt kiegyezésre is kényszerítette őt. Leányát, Dorottyát az esküdtek elfogták, és tüzes vasfogókkal való megkínzással rémítették, *cum supplicio dilanationis forcipum ferreorum ignitorum ... terruissent*. Állítólag vallomást is csikartak ki tőle (vö. a szólást: *fogóval (sem) szed ki belőle semmit*). Ezt azonban a leány később visszavonta volna (a fordulatot ügghöz I. még a 4092., 4100., 4156., 4157. sz. iratokat).

1554: Vagyonügyi vita során Mihály deák és két társa kivont karddal mondott ellent, és a birtokba visszaiktatandónak a férjét becsmérő szavakkal illette. Uraikat emiatt nyolcadnapra Kendy Ferenc és Dobó István vajdák elé idézték (5309. sz. irat második fóliójának hátlapján: *Deum timere, honeste vivere, ius suum cuique tribuere, neminem laedere debet omnium hominum esse religio. [...] Anno domini 1577*).

Arról, hogy a nyelvi és egyéb durvaságok sértettjei nem ritkán éltek a törvény nyújtotta tiltakozási lehetőségekkel a már hivatkozott történeti néprajzi források is szólnak. Ennek jogi alapjaihoz lásd az 1540 utáni erdélyi országgyűlések *Approbata Constitutiones* címen 1653-ban nyomtatásban is megjelentetett törvényeit (modern kiadásuk a CJH 1540–1848. évi erdélyi törvények című kötetében is szerepel). Olyan is volt ezek között, amely „a kemény, akár halált kiszabó büntetést is helyénvalónak tartja”, [hiszen] „Sztikozódás, szidalmazás következtében *Hamis hitű kutyának, hamisan esküvőnek, bilingvisnek* (kétnyelvűnek) lenni ugyancsak igen-igen szégyenteli állapot. Bírsága az *emenda linguae* kereken 12 forint, annyival kell a becsületet megváltani” (Imreh–Pataki 1992: 306). Az 1555. évbéli székely szabályok összeírásának 32. pontja szerint, aki mást [ártatlanul] „*k... fiának, árulónak, hitetlennek*” mond, a sértettnek az *eleven díján, tizenharmad fél forinton marad*, mert a sértett *tisztességében jár*” (Imreh–Pataki 1992: 301). A szigorúságot enyhítő *nyelvváltság, emenda linguae* a „rágalom, becsületsértés, hamis vád esetén kiszabott bírság [volt], amellyel az elítélt nyelve kivágását, kivonását válthatta meg, s melynek összege a vérdíj fele volt” – idézi a témakörünk szempontjából is tanulságos anyagot közlétező munkájában Kiss András (1998: 345; I. még Balassi nyelvvaltság-ügyét is: Bakos 1977; Szabó 1989). Az 1697. évi kolozsvári országgyűlésen megfogalmazott törvények egyike – bizonyára a helyzet javulásának elmaradása miatt – azzal sújtja „a másodízben is önuralmát veszett sztikozódót, [...] hogy *nyelvéből egy darab kivágassék, harmadszor pedig: kővel veressék agyon*” (Imreh 1983: 119).

Az egykori joggyakorlat vonatkozó eseteivel kapcsolatban a történeti néprajzi forrásokban olvashatjuk, hogy „*akiket álnoknak, gaz-gazembernek, giz-gaz embernek, nem emberséges, orcátlan embernek szidalmaztak, gyalázóikat vicekirálybíró elé idézték*” (Imreh–Pataki 1992: 306). A 1650-es széki statútum ráadásul „a nyelvkeskedők hatékony megfékezése érdekében rövidíti a perfolýást, minden remediumot (tkp. 'jogorvoslatot') tilt, és nem engedi az ügy feljebbvitelét a viceszékről” (a viceszék a vármegyék és székek alatti, a nemesek perfolýamkezdésére is hivatott egykori fórum) (Imreh–Pataki 1992: 301). Efféle, 1696-beli fellépést tárgyaló forrás örökíti meg, hogy „*vicetiszt uram ökegyelme ezen éktelen sztikokért halálbüntetést szabhatna ki. Mert olyan edictum jött ki az guberniumtól, hogy kik olyan sztikokkal sztikozódnak, meghaljanak érette*” (Imreh–Pataki 1992: 302).

A szakirodalom későbbiekre vonatkozó híradása szerint: „A kérdéskör jogszabályait az ország, Erdély, a Székelyföld, a szék törvényeiben fellelhetjük, és ugyanúgy igen az egyházi regulákban is.” Így például „1710-ben Csíksomlyón szabják meg, hogy akár férfi, akár asszony káromkodva blaszfémia vétkébe esik, hány botütést kell elszenvednie vagy rendi státusa szerint mennyit kell fizetnie” (Imreh–Pataki 1992: 301). Az 1727. évi széki statútum a büszkeségből, bosszúságból, részegségből káromkodók ellen kalodázást ír elő. „A szabadrendűek megválthatták pénzzel a szégyenítést, a nemesek igen magas (12–24 forint) büntetésre ítéltettek. A zalániai 1779. szeptember 20-án azt jegyezték be protocollumukba, hogy egyikük *Isten és hazánk*

törvénye ellen káromkodott éktelenül, *attával, teremttével*, s ezért egy forintot kellett a faluközösségnek fizetnie” (Imreh 1983: 119).

Egerben 1690 és 1800 között kiszabott fenyítések például a következők. 1750: a vétkes 25 Pálcza ütéssel büntettetett, 1778: Rontó Erse [...] aristommal büntettetett, 1755: a vétkes Város világos piarczán 24 kemény pálcza ütésekben megh marasztaltatik; 1754: egy másik 24. pálczában [...] elmarasztatik, 1773: a tettes az Ispitály előtt 3 olvasó mondásra, a kereszt fa előtt térgyen álva [...] büntetés képpen itiltetett, 1754: az elítélt 40 forint helyett 24 pálczával város piarczán meg fog verettetni, 1778: más valaki két hetes víz-kenyér hideg áristom után Ispitály mellett lévő keresztfa előtt (hajdú által oda kisírtetvén) térgyen álva három olvasónak elmondása után szabadon bocsájtattott, 1701: a hibázó az kalodába tétetvén [...] száz pálczával meghcsapatik, 1720: a felelősségre vontak ha [...] továbbra is káromkodásokat fognak végben vinni, diplomul fognak megh verettetni, 1767: a tettesre az Ispitály előtt levő feszőletnél egy olvasó Imádság neki imponáltatott, és hogy az effectusban mennyen, egy hajdú melléje adattatott, 1768: más valaki keményen ött versben meg büntettetett, 1768: a felelősségre vont személy az Egri Piarcon lévő Deresben 50. Pálcza ütéssel büntettetett, 1768: egy másik a Város Piarczán való Deresben 50 kemény pálcza ütésre ítítetett, 1778: a vétkes becstelenítő szava miatt aristomval büntettetett, 1754: megint valaki 24. pálczában [...] elmarasztatik, 1773: valaki a Czezbül ki tilalmaztatott, 1701: Gergely száz pálcával, Ferencz ötvennel megh verettetnek. A büntetések egyik alapja: 1753: a Magisztrátusnak hivatallyal volna az istentelen káromkodó nyelveket meg zabolázni.

A következőkben az ifjúságra, az iskolai életre vonatkozó adatokból idézem néhányat. A Bakos közzétette egri protocollum egyik 1767-es adata szerint: keményen meg tiltottuk az Juristáknak étszakának idején többnek együtt kint járni kocsma és kávé házakat, veszedelmes játékokat Tánczokat gyakorolni, szidkozódni; érezhetően helytelenként említett viselkedés esete: 1767: a Magyar Törvént Tanuló Iffiuság étszakának idején [...] nagy kiáltással, kurjongatással, éktelen Szidalmazásokkal, Káromkodásokkal lármáskodtak. Jogtörténeti munka adata szerint a XVIII. században az egyik kolozsvári kollégiumban például a nyelvi és egyéb vétségekért „A pénzbüntetés 2 dénártól 5 magyar forintig váltakozott.” Ennek megfelelően például „Gidófalvi Samut 1726. február 28-án káromkodásért 1 magyar forintra büntették”. 1795-ben a káromkodásért már 25 dénárt kellett fizetni, ugyanakkor a magyar beszéd 6 dénár, a leczkén való játszás 9 dénár büntetést vont maga után (Vajna 1906–1907: I: 69).

Aligha szorul bizonyításra, hogy a társadalmi önvédelem leghatékonyabb módszere mégiscsak a jóra nevelés. A legkülönbözőbb intézmények (állam, egyház, iskola stb.) egész társadalmat átfogó, sok évszázados törődésének megnyilatkozásait az alábbi adatok szemléltetik.

Az 1577-ben kiadott első magyar aritmetika (DebrAritm.) címlapján hirdetett szakmai-nevelői célja: Aft akarom hog' az io es hafznos dolgokba efzefec legyetek' az gonosz es artalmas dolgokba pedig egiügiűek (kissé pontatlan átírásban idézi: Drescher 1934: előzéklap). További adatok lelhetők fel Erasmus (1467/1469–1536) *Az erkolcznek tiztesseges (emberseges) volta* [...] első, 1591-es és későbbi kiadásában is (RMK I: 238: Debrecen, 1591; 287, 306: Szeben, 1596 és 1598; RMK. II. Kolozsvár, 1591). Értékes példakkal szolgál Szepsi Csombor Márton Bártfán 1623-ban megjelent *Vdvari Schola* című munkája. E témakör mentén pedig felemlégethetők az Iszokrateszig visszavezethető, Bizánc közvetítésével a kontinens más irodalmaiba is átszármazott, úgynevezett fejedelmi tükör műfaját képviselő művek (Hargittay 1997).

Mondhatni „nyelvi illemtan a hadseregben” tartalmú rész olvasható Szamosközy István (1565–1612) történeti feljegyzéseiben: Eleőzor, legh elseőben hogý az vristen az mi hadunkat megh algýa es szerenchýenket, az Capitanok mīdenképpen azon legýenek, hogý az Isten tiztessige keözötték Newekeggýk es giarapoggýek, mīden seregekben predicator tarchýanak, es az Capitanok az vndok szitkokat, es Isteni karomlasokat az vitezek keözöt megh tilchýanak, ha valaki az tilalō ellen chýelekednek, azt az Capitan megh bwntesse, w magais io peldat aggiō Neki (MNYtörtForr. 2: 239).

Vissza az érték megtartó, értéktovábbadó társadalomba (konfliktusmegoldás)

Bizonyára hasznos lenne a nyelvi inzultusok, útszéliségek egykori gyakoriságának is utánajárni. Rendszeres gyűjtés hiányában azonban ebben a vonatkozásban is csak tallózó áttekintés, némi rövidített adatidézés lehetséges. Figyelemre méltó viszont, hogy a fentiekben vizsgált forráscsoportok közül az EO. I.-be foglalt 603 okmányból a fent hivatkozott egyetlen, a KmKJK-be foglalt 5444-ből kb. másfél tucat őriz kétségtelenül ide vonható adatot.

Előfordulási gyakoriság vonatkozásában tanulságos lehet egy Imreh István által feltárt jegyzőkönyv, amelyben a főkörmányszék által az 1823-ban kirendelt *Circáló comissió* vizsgálódási eredményeiről számolnak be (Imreh 1979: 25. és kk.). Az 1823-ban kirendelt *cirkálók* 14 kérdőpont alapján (első csoportjuk a részegeskedésre, verekedésre, káromkodásra, pipázásra vonatkozik) Keresztúr fiúszék 38 településén emeltek vádat a kifogásolható viselkedésű személyek ellen. Közülük 43 volt részeges, 10 alkalmi verekedő, 23 gyakori verekedő és 40 káromkodó (Imre 1979: 26; a kérdéshez l. még Imreh 1983: 111, a SzT. adatait is a *cirkál*, *cirkálás*, *cirkáló*, *cirkáló-ispán*, *cirkáltat*, *cirkáltatás* szócikkekben). A *cirkáló*kra vonatkozó adat az egri protocollumból is idézhető: 1767: tilalmazott üdőben éfél után [...] az *cirkálók* által meg fogattatvan és Lelki Mívelésekkel az *cirkalokat* mocskolvan (Bakos 1977: 243).

A régiség nyelvhasználati sajátosságaira vonatkozó fentiek végezetül mindenképpen kiegészítendő a „megbékélések” adataival: „A *tisztesség dolgáról* perre menők közül többen beismerik, hogy hibáztak és sajnálják, hogy a sértett fél *böcsülete ellen szóltak*-ak. A megkövetés, a bocsánatkérés történhetik *emberséges emberek* közbenjárásának eredményeképpen vagy *assessor* (ülnök) *uraimék törekedésire*. A békeesség helyreállításához kell az, hogy a megkövető (*deprecator*) a szék színe előtt vagy szűkebb körű nyilvánosság előtt állítsa helyre a rágalmazott becsületét. Ezt a nótárius rendszerint e szavakkal örökíti meg a protocollumban: *Ergo, helyben böcsülete*” (Imreh–Pataki 1992: 308).

A faluszéken kívül „az egyházi széken is békítgetnek haragosokat, egymással viszálykodókat. Nem is eredménytelenül. Legalábbis igen sok *causa*, alperes és felperes összecsapása végződik megbékéléssel, egymás és a falu megkövetésével, a jó életérzés feltételeinek helyreállításával. [...] A falu ítélőszéke békéltető missziójának ismertetése során még el kell mondanunk, hogy azok, akik elismerik *emberi gya[r]lóságtól viseltetvén* szóltak gonoszul, [azt] vallják, hogy *ennek utána egyik a másikával mint testvératyafiak, úgy kívánják élni*.” Volt olyan is, aki a „beismerőnek megígéri, *soha meg nem emlékezik, fel nem veti* [haragosa] *becstelenítő szavait*.” Az ilyenek pedig „mind-mind egy tisztultabb, igazabb erkölcsiség fokára emelkedetten szólnak közösségük színe előtt” (Imreh 1983: 120).

Zárszó

Ami pedig a mi századunkat illeti. Az idézett szövegek egyikéből átvett *k...* szót (etimológiájához l. Agostini 1991) a javítóprogram zöld hullámos vonallal tüstént aláhúzta, mintegy eligazításul az aggasztó értékválságban, elbizonytalanodásban szenvedő ma emberének.

Irodalom

Agostini, Paolo 1991. Adalékok a *kurva* szó etimológiájához. *Magyar Nyelv*. 206–211.

Apor Péter 1978. *Metamorphosis Transylvaniae*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.

Bakos József 1977. A szitkozódás, a káromlás, a becstelenítés nyelvi formái Eger város régi jegyzőkönyveiben. *Magyar Nyelv*. 119–124, 241–346.

Bede Anna (ford.) 1989. *Horatius összes művei* Európa Könyvkiadó. Budapest.

- Benkő Loránd 1972. A társadalom anyagi és szellemi műveltsége a szókincs történeti vizsgálatának tükrében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* VIII: 24.
- Bitay Árpád 1934. Horatius-idézet a nagyváradi káptalan egy középkori (latin) oklevelében (1302). *Erdélyi Múzeum*. 373–374.
- Borzsák István 1952. *A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája*. 1926–1950. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Camaldulensis, Paulus XII. sz. *Introductiones dictandi*. <http://www.uan.it/alim/testi/xii/AlimPauCamaldIntroDict.htm> (2010. november 1.)
- CJH. = *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526 törvényczikkek*. 1899. Millenniumi emlékkiadás. Franklin-Társulat. Budapest.
- DebrAritm. = *Aritmetica, az az a számvetes nec tvdomania*. Debreczenbe 1577: RMNy 378.
- DIR = *Documente privind istoria României. Seria C, Transilvania*. B 1951–
- Drescher Pál 1934. *Régi magyar gyermekkönyvek*. 1538–1875. Budapest.
- EO. I. = Jakó Zsigmond (bev. tanulmánnyal regesztákban közlésezi) 1997. *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. I. 1023–1300. Magyar Országos Levéltár. Budapest.
- Galgóczi László 1981. Szitokszóvá vált betegségszavaink. *Magyar Nyelv*. 188–196.
- Hargittay Emil 1997. A fejedelmi tükör műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 441–483.
- Horváth János 1954. *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Horváth Katalin 2000. Köszönöm az Irist! *Irodalomismeret* 1: 116.
- Imreh István 1979. *Erdélyi hétköznapiak. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
- Imreh István 1983. *A törvényhozó székely falu*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
- Imreh István – Pataki József 1992. *Kászonszéki krónika. 1650–1750*. Európa Könyvkiadó – Kriterion Könyvkiadó. [h. n.].
- KmKJK. = Jakó Zsigmond (bev. tanulmánnyal kivonatokban közlésezi) 1990. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. I. (1289–1448), II. (1485–1556). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiss András (vál., bev., jegyz.) 1998. *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest–Kolozsvár.
- Kiss Farkas Gábor 1999. Bestye bolhák. *Irodalomismeret* 3–4: 167–168.
- KLev. = Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.) 1991. *Középkori leveleink (1541-ig)*. Tankönyvkiadó Vállalat. Budapest.
- Kurcz Ágnes 1961. Az antikvitás hatásának nyomai XIII. századi oklevelekben. *Antik Tanulmányok* 8: 107–113.
- Madas Edit 1999. Említett és idézett klasszikus auktorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban. *Magyar Könyvszemle*. 277–286.
- Makkai László – Mezey László (sajtó alá rend.) 1960. *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- M. Florianus HHFD I/III = Mátyás Flórián (Recens. et praef.) 1884. *Historiae Hungaricae fontes domestici*. Pars I. Scriptores. III. Pécs–Budapest.
- Mészáros István 1961. Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből. *Magyar Könyvszemle*. 371–398.
- Mészáros István 1981. Adta-teremtette. *Magyar Nyelv*. 206–207.
- Mészáros István 1986. Középkori magyar iskoláskönyvek. *Magyar Könyvszemle*. 126–127.
- Mizser Lajos 1978. Átkozódás Cserépfalun. *Magyar Nyelv*. 358–360.
- MNytörtForr. 2. = *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje*. A Magyar Nyelvtörténet Forrásai. 2. Budapest. 1991: 239.
- Motz Atanáz 1913. Magyar szavak Oswald von Wolkenstein költeményeiben. *Magyar Nyelv*. 424.

- Nemerkenyi Előd 2000. Latin Classics in Medieval Hungary: Problems and Perspectives. In: Baumbach, Manuel (ed.): *Tradita et Inventa. Beiträge zur Rezeption der Antike*. Universitätsverlag C. Winter. Heidelberg. 37–58.
- Platón 1984. Kratülosz (ford. Szabó Árpád). In: *Platón összes művei*. I. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Rössing-Hager, Monika 1985. Ansätze zu einer deutschen Sprachgeschichtschreibung vom Humanismus bis 18. Jahrhundert. In: Reichmann und Stefan Sonderegger (eds.) *Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Walter de Gruyter. Berlin.
- Szabó Géza 1989. Balassi Bálint nyelvváltsága. *Irodalomtörténeti Közlemények* 4: 562–565.
- Szabó T. Attila 1940. Magyar szitkozódások és esküdözések a XVII–XVIII. századból. *Magyar Nyelv*. 269–270.
- Szabó T. Attila 1964. Kolozsvári gyalázkodás 1491-ből. *Magyar Nyelv*. 496–499.
- Szentmártoni Szabó Géza – Virágh László 2001. Megzenésített magyar szitkozódás és a pozsonyi bolhák egy Lassus-motettában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 3–4: 341–358.
- Szigeti Kilián 1964. Egy XIV. századbeli énekeskönyvünk továbbélése. *Magyar Könyvszemle*. 125–134.
- Szovák Kornél 1990. Horatius magyarországi utóéletének kérdéséhez. *Magyar Könyvszemle*. 1–13.
- SzT. = Szabó T. Attila: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Akadémiai Kiadó [egykes kötetek Kriterion Könyvkiadó és Akadémiai Kiadó]. Budapest. 1975–.
- Vajna Károly 1906–1907. *Hazai régi büntetések*. I–II. Univers Nyomda. Budapest.
- Varga Árpád 1980. A váradi káptalan hiteleshelyi működése. In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.) *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 20–35.
- Zemplényi Ferenc 1998. Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom. *Historia Litteraria* 4. Universitas Kiadó. Budapest.
- Zilahy Lajos 1981. Atta-teremtette. *Magyar Nyelv*. 90–93.

Lőrinczi, Réka

Szine-visszaja. Historical sociolinguistic curiosities

This study compares the speakers of past and present in terms of their attitude towards verbal aggression and insult. The introduction reveals the value orientation in our early texts which – according to the author – is detectable in all fields of spiritual life. She confirms this statement by analysing a few lines from *De arte poetica*. With Latin and Hungarian examples, the study illustrates the early occurrence of language deviations and verbal aggression. It also aims to discover the possibilities of self-defence against verbal aggression. It shows that the insulted half even in early times could seek legal redress for his putative or real insult at the appropriate institutions. Besides the study demonstrates the notion of *emenda linguae*, the so-called "language fine". It also points out that the defending decisions against negative speech acts have lead to apologies and to the endeavour to appropriate language behaviour. The conclusion provides details about the defence possibilities today, highlighting the visual warning signals of computer text editors.

Kulcsszók: érték, értékhiány, nyelvi durvaság, társadalmi önvédelem, konfliktuskezelés

Keywords: value, value deficiency, verbal aggression, social self-defence, conflict management

Az írás szerzőjéről

Lőrinczi Réka

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Magyarország

nefelejts[kukac]dpg.hu